

Е.Г. Циганкова

СХОДОЗНАВСТВО В УКРАЇНСЬКІЙ АКАДЕМІЇ НАУК. А.Ю. КРИМСЬКИЙ

ДАТА заснування Академії наук в Україні є водночас і датою народження вітчизняної науки про Схід. Як це не дивно, але територія країни, що із давніх-давен була місцем перебування багатьох східних держав і спільнот, які залишили по собі сліди у мові, побуті, культурі тощо, а кожне поглиблене українознавче дослідження потребувало сходознавчих студій, не мала жодного центру, осередку, де вивчення Сходу становило б спеціальне фахове завдання.

Отже, в українському суспільстві і науці інтерес до Сходу існував, протягом століть з'являлись окремі історичні, філологічні дослідження, окремі університетські вчені включали у свої курси певні орієнталогічні сюжети, але бракувало цілісної картини взаємин України з народами Сходу, навіть з найближчими східними сусідами.

З набуттям Україною незалежності у 1918 р. в колах прогресивної інтелігенції виникла думка про створення у державі Академії наук. В.І. Вернадський, який якнайкраще розумів першорядну роль науки у процесі державотворення і передбачав її посилення у майбутньому, зібрав і очолив комісію вчених для вироблення законопроекту про заснування Української академії наук у Києві. Центральною ідеєю проекту було створення “найвищої наукової інституції”, яка мала бути на рівні передових наукових установ світу.

Для розбудови нового для України наукового напрямку – орієнталістики – було запрошено А.Ю. Кримського. Ім'я Кримського – професора Лазаревського інституту східних мов, видатного орієнталіста та україніста, поліглота, що володів майже шістдесятьма мовами, автора численних праць з арабістики, іраністики, тюркології – було широко відоме в наукових колах; в Україні добре знали Кримського – поета, письменника, перекладача, україніста – знавця української мови і літератури, історії, фольклору, етнографії. З Вернадським

вони були знайомі ще й особисто з 1904 р., коли обидва брали участь у розбудові Академічного союзу – громадської організації, що мала сприяти розвитку вищої школи. Агатангел Юхимович з ентузіазмом погодився увійти до складу комісії і розробив широку програму створення тут великого сходознавчого центру, подібного до якого ще не було. Запропонована ним концепція щодо напрямів наукових досліджень знайшла своє відображення у пояснювальній записці про організацію історично-філологічного відділу УАН. Передбачалося, що у майбутній Академії провадитимуться дослідження з питань загального мовознавства (індоевропейська група мов), вивчатимуться східні мови, живі і стародавні, історія східних країн як одна з великих частин історії всесвітньої. Для цілеспрямованого розв'язання цілої низки завдань, що стоять перед українською наукою, потрібна була система кафедр, зокрема, іраністики, тюркології, арабістики, оскільки без цих трьох наук всестороння неоднобічна історія українства неможлива, без них будуть неминучі зяючі лакуни в самому-таки українознавстві. Велике місце відводилося також гебраїстиці і візантології¹.

Життя, однак, внесло свої корективи у виконання академічних програм. Перші роки існування УАН збіглися з роками революції і громадянської війни з їхньою політичною нестабільністю і господарчою руйнацією. В Академії не було можливості розвивати загальну та порівняльну філологію, східну історію і багато галузей сходознавства. Довелося задовольнитися створенням лише однієї кафедри арабо-іранської філології, в коло її наукових завдань входило дослідження східної історії і мов. Незабаром виявилось, що С. Смаль-Стоцький, обраний академіком кафедри історії української мови і секретарем історично-філологічного відділу, не приїхав до Києва, отже, Кримський, обраний на неодмінного секретаря, змушений був взяти

на себе керування українською філологією, тому його кафедра стала зватися історично-філологічною. До її складу входили і українознавчі, і сходознавчі комісії, а єдиним її штатним сходознавцем лишився сам Кримський, який своєю власною особою репрезентував й іраністику, й арабістику, і тюркологію. З перших днів його відданням помічником був Т.Г. Кезма, араб за походженням, вихованець Київської духовної академії, відомий арабіст, але його вдалося ввести у штат лише у 1924 р. Допомагав також П.Н. Лозієв – учень по Лазаревському інституту. Базою для їхньої праці стала приватна бібліотека вченого, привезена ним з Москви (20.000 томів), – так званий Кабінет арабо-іранської філології і тюркології.

Незважаючи на велике перевантаження – обов'язки неодмінного секретаря, головування на історично-філологічному відділі, на кафедрі, в Інституті української наукової мови, багатьох комісіях та ін., – Кримський знаходив сили і час для орієнталістики. У 1923–1924 рр. одна за одною з'являються його фундаментальні монографії “Історія Персії та її письменства”, “Хафіз та його пісні”, “Історія Туреччини”². Це були не просто переклади його праць московського періоду, а суттєво перероблені і доповнені видання. Але головне їхнє значення полягає в тому, що це були перші сходознавчі україномовні твори, і їхню справжню цінність влучно окреслив академік Г.Ю. Крачковський: “Для истории украинской науки работы А. Крымского составляют несомненную эпоху в смысле выработки научной терминологии и языка: он первый украинец, который имел возможность подойти вплотную к восточным источникам и стал излагать материал на родном языке; не бесполезны окажутся его работы и для нас, так как аналогичных общих обзоров в России почти не имеется...”³

В наступні роки в чергових числах “Збірника Історично-філологічного відділу” з'являються все нові і нові публікації самого метра, а також його учня П.Н. Лозієва, а в стінах Кабінету арабо-іранської філології невпинно працює Кезма, перекладаючи арабські рукописи, зокрема відому “Подорож антиохійського патріарха Макарія”.

Але Агатангел Юхимович добре розумів, що, якою напруженою не була б праця,

зусиль однієї людини надто мало, для того щоб розвивати багатогалузевий науковий напрям; необхідно було консолідувати всі наявні сили і створювати колективи фахівців, т.зв. комісії – свого роду зародки відділів майбутніх потужних інститутів – а на той час позбавлені будь-якого фінансування нечисленні гурти ентузіастів.

Першою сходознавчою установою при кафедрі стала *Єврейська історично-археологічна (коротко – Гебраїстична) комісія*. Ініціаторами її створення була група єврейських істориків, серед яких – відомий історик і бібліограф Я.І. Ізраельсон, майбутній міністр освіти й культури Ізраїлю і президент меморіального інституту Яд Вашем, автор багатотомної історії єврейського народу Б. Динабург, А.М. Каган та ін.

За підтримки Д.І. Багалія й А. Кримського комісія почала діяти з 1919 р., безпосереднім керівником її роботи був відомий журналіст, історик та археолог І.В. Галант – єдиний штатний працівник, а за пожечною оплатою погодилися працювати А.М. Каган, Д.П. Бродський, Д.І. Вайнштейн та група професорів Київської духовної академії: О.О. Глаголев, В.Ф. Іваницький, Г.Г. Попович, В.П. Рибинський – досвідчені фахівці з питань єврейської історії і єврейської мови. Головним своїм завданням комісія вважала пошуки і вивчення рукописних джерел від хозарських часів і матеріалів з історії єврейства взагалі та створення вагомої джерельної бази для подальших досліджень.

Особливо підкреслювалося, що комісія публікує свої праці українською мовою з метою поширення знань про євреїв серед українського народу і боротьби з антисемітизмом. За часи свого існування вона зібрала унікальну колекцію документів, яка сьогодні зберігається у фондах Історичного архіву м. Києва; нещодавно видана у дещо скороченому вигляді В. Хітерер⁴.

Із середини 20-х рр. Гебраїстична комісія зазнала сильного політичного тиску з боку кафедри єврейської пролетарської культури, яка увійшла до складу академії за наказом Наркомосу і при підтримці партійного апарату. Кафедра працювала мовою ідиш (як тоді вважалося – мовою революційного трудящого єврейства, тоді як гебраїська мова нібито була притаманна контрреволюційним, буржуазним колам)

і розгорнула широку кампанію цькування комісії як буржуазної і класово ворожої. У 1929 р. їй нарешті вдалося добитися знищення Гебраїстичної комісії.

Однак, попри всі негаразди, завдячуючи у першу чергу особисто Кримському, ВУАН видала у 1928–1929 рр. два томи праць Єврейської історично-археографічної комісії – збірник, який не втратив свого наукового значення і в наші дні. Зміст збірника складають розвідки членів комісії – здебільшого це обробки матеріалів XVIII та XIX століть з Київського центрального архіву ім. Антоновича. Як вказувалося в передмові, збірник мав довести, що його завданням є боротьба з антисемітськими настроями. До авторського колективу було залучено видатних істориків Н.Д. Полонську-Василенко, П.П. Кудрявцева, В.П. Рибинського, самого Галанта та ін.

Внаслідок скрутних умов у країні взагалі, а в Академії зокрема не було можливості відокремити візантологічні дослідження у самостійний напрям, отже, вони також зосередились на кафедрі Кримського, тим більше що бракувало фахівців і ті ж самі вчені працювали в різних комісіях.

У цитованій вище пояснювальній записці значна роль відводилася розвитку візантології: “Українська Академія наук повинна звернути увагу на вивчення пам’яток візантійської старовини, бо це царина культури найближча для неї, найбільше з нею споріднена і перейнята нею в історичну спадщину”. Незважаючи на очевидність цього положення, на наявність у Києві відповідних спеціалістів, *Комісію по вивченню візантійського письменства та впливу його в Україні (коротко – Візантологічну)* вдалося заснувати лише у квітні 1926 р. Кістяк її складали вчені з Київської духовної академії. Обов’язкове для КДА знання стародавніх мов, традиційні студії з історії і філософії релігії, церковного права, біблійної археології, високі вимоги до вивчення першоджерел становили підґрунтя для майбутніх досліджень. Очолив нову комісію Кримський, а її безпосередньою роботою керував знавець візантійського права, у минулому професор КДА, обраний на академіка УАН у 1920 р. Ф.І. Мищенко. На заступника голови був обраний М.І. Сагарда. Він викладав в університеті та деяких київських ВНЗ церковну істо-

рію, історію візантійської літератури та ін., з 1924 завідував відділом періодики ВБУ і залишив після себе, крім друкованих праць з питань бібліографії, декілька рукописних робіт з візантології. Його колега М.Ф. Оксіюк викладав у київських ВНЗ історію Візантії, історію культури тощо і водночас працював у ВБУ. Членами комісії були також вчені-гебраїсти В.П. Рибинський, В.Ф. Іваницький та ін. Видатною постаттю був П.П. Кудрявцев. Він брав участь у роботі багатьох академічних комісій і був автором цілої низки друкованих праць.

З часом комісія ставала все більш популярною і збирала на своїх засіданнях чимало сторонніх слухачів, а коли наприкінці 1927 р. при Київській філії Всеукраїнської асоціації сходознавства було створено історично-етнологічний відділ, керування яким обійняв знов-таки Ф.І. Мищенко, засідання комісії і відділу почали відбуватися разом. Ускладнення в роботі почалися весною 1928 р., коли після грубого втручання у внутрішні академічні справи Наркомос виключив з числа академіків Ф.І. Мищенка і К.В. Харламповича, тому що обидва походили з духовних академій. Мищенко відмовився від головування у комісії, і його місце зайняв П.П. Кудрявцев.

П.П. Кудрявцев вважав своїм першочерговим завданням видання збірника з візантологічних студій. Для цього був розширений і персональний склад комісії, і її географія – завдяки запрошенню до участі вчених з Ленінграда, Тбілісі, Харкова, Одеси тощо. Вже в червні 1929 р. комісія подала перший варіант рукопису. Час, коли це було зроблено, був дуже незручний: поперше, панувало нервово напруження і навіть паніка, викликана арештами серед інтелігенції по всій Україні і в самій ВУАН у справі СВУ; з другого боку, не вщухав ажіотаж і кулуарна колотнеча навколо парадних академічних виборів, що мали відбутися у тому ж місяці. В тих умовах збірник, значна частина авторів якого у минулому була пов’язана з релігією, не користувався підтримкою з боку керівництва. Тому його було повернуто для доопрацювання, і в завершеному вигляді він був представлений у грудні того ж року. Хоча збірник був ухвалений до видання, однак надрукований не був, а з 1 лютого 1930 року постановою історично-філологічного відділу

Візантологічну комісію було перетворено на *Комісію для дослідів з історії Близького Сходу*.

На перший погляд здавалося, що нова установа є продовженням Візантологічної комісії і лише поширила географію та тематику наукових досліджень, але це не так. По-перше, в Комісії відбулися великі кадрові зміни. Кримський, хоча і лишався головою, однак поступово втратив вплив, а фактично керівником був К.Т. Штепа, доктор європейської культури, який викладав у Ніжинському ІНО методики суспільствознавства і політосвіти, а водночас був співробітником Культурно-історичної комісії ВУАН, в якій головував М.С. Грушевський. По-друге, з комісії були усунені майже всі її члени, що були пов'язані з КДА, а на їхнє місце прийшли київські професори Б.Г. Курц, Г.Н. Лозовик, І.В. Моргілевський, С.Г. Майліс та ін., з Харкова запрошені В.П. Бузескул, В.В. Дубровський, П.Г. Ріттер та ін., з Одеси – Ф.О. Петрунь, а також вчені з Москви, Ленінграда, Тифліса, з Інгусетії і т.д.

Одразу була визначена проблематика, що мала розроблятися новою установою, а саме: 1. Історія економіки, політичних та культурних зв'язків України з народами Близького Сходу і Сходу взагалі; 2. Історія економічного розвитку і соціальних відносин окремих країн Близького Сходу; 3. Історія колоніальної політики європейських капіталістичних держав на Сході та історія революційно-визвольного руху східних народів; 4. Підготовка видання корпусу східних джерел до історії України. На першому етапі вся робота була спрямована на цілковите поновлення складу, зміну тематики і методів роботи з метою "Наближення до актуальних проблем соціалістичного будівництва", а вся увага зосереджувалась на вивченні радянського Сходу. Активну позицію в роботі комісії займав відомий у Києві своїми працями з історії економічних зв'язків Росії з країнами Сходу професор Б.Г. Курц. Як член Близькосхідної комісії він був відряджений до середньоазійських і закавказьких республік для встановлення культурних зв'язків з установами тих республік та окремими вченими, побував у Казахстані, Азербайджані і тим дуже сприяв розширенню складу комісії, книгообміну і зміцненню особистих зв'язків.

Обраний на секретаря комісії професор давньої історії у київських ВНЗ і співробітник Комісії з історії релігії при Науково-дослідній кафедрі марксизму-ленінізму Г.Н. Лозовик разом із Штепою головну увагу приділяли найважливішій справі – виданню праць комісії.

Існували матеріали, підготовлені до друку, частина яких належала до збірника Візантологічної комісії, інші матеріали накопичувалися, головним чином, за рахунок доповідей, які підтримувалися учасниками засідань. Нарешті портфель було заповнено і в лютому 1933 р. тексти передано до видавництва⁵. Однак справа з друкуванням затягувалася, а складні зовнішні обставини призвели до того, що в середині 1934 р. друкування було припинене, а в 1937 р. разом з іншими невиданими рукописами академічних інститутів збірник передано до Інституту рукописів Національної бібліотеки України, де він зберігається дотепер. Вміщені в ньому матеріали і досі викликають інтерес дослідників, а деякі з них публікуються в чергових числах "Східного світу".

Сумна доля збірника пояснюється тим, що з'явився він у дуже несприятливий час. Низкою постанов ЦК ВКП(б) протягом 1932-го та перших місяців 1933 р. Україну визначено як плацдарм боротьби проти радянської влади ворогів різних мастей, насамперед націоналістів, які нібито мають намір відокремити її від Радянського Союзу з огляду на особливість шляхів її розвитку. У надрах КДБ розроблялася справа Української військової організації (УВО), яка нібито керувала контрреволюційною роботою в Україні і осередки якої нібито існували в деяких наркоматах, у Всеукраїнській асоціації марксо-ленінських інституцій (ВУАМЛІН) та ВУАН. Слушно нагадати, що на той час Всеукраїнський науково-дослідний інститут сходознавства (УНДІС) був підпорядкований ВУАМЛІН і тому ця установа мала вирішувати сходознавчі проблеми. В середині 1933 р. після чергового пленуму ЦК КП(б)У УНДІС було піддано суворій критиці з боку Президії ВУАМЛІН. Серед звинувачень названа слабкість боротьби з антимарксистськими теоріями у Близькосхідній комісії ВУАН. Ухвалено було надіслати бригаду до Києва з метою перевірки діяльності комісії.

Досі не знайдено документальних свідчень про те, чи відбулася перевірка комісії харківськими посланцями, невідомо і про будь-які адміністративні щодо неї заходи. Вона просто перестала функціонувати. А із січня 1934 р. у ВУАН запроваджена нова структура, якою передбачалася ліквідація всіх взагалі комісій як структурних одиниць.

Нещодавно в архіві знайдено запрошення на засідання Близькосхідної комісії, написане рукою Кримського і датоване січнем 1941 р. Це означає, що великий орієнталіст, перебуваючи тоді в zenіті слави, намагався відродити українську сходознавчу школу, але поки що не знайдено документальних підтверджень, що це йому вдалося.

А незабаром була війна.

Останньою сходознавчою установою, яку Агатангелу Юхимовичу вдалося створити у стінах ВУАН, була *Тюркологічна комісія*. Він завжди надавав особливого значення тюркології і проектував організацію окремої кафедри, але в Академії можливості для того не було, не було на момент його прибуття до Києва і досвідчених тюркологів, отже, А. Кримський змушений був працювати один. Він так писав про це Г.Ю. Крачковському: “Когда в начале 20-х гг. восстановились сношения по крайней мере между областями СССР, я просто в силу нравственной потребности принужден был обратить значительную силу своей энергии на мир тюркский, с которым можно было иметь общение”⁶. Але створити установу для цілеспрямованої праці у тому напрямі довго не вдалося.

Восени 1929 р. щойно обраний на академіка високопоставлений чиновник Наркомосу М.І. Яворський зайняв посаду секретаря історично-філологічного відділу й одразу зайнявся його реорганізацією. За його проектом А.Ю. Кримський очолив кафедру філології, що створювалася замість колишньої історично-філологічної, а в її складі поряд з філологічними комісіями, які існували здавна, засновувалася нова Тюркологічна комісія. Як окрема структурна одиниця вона затверджена була постановою Президії ВУАН разом з іншими новими академічними установами 1 грудня 1929 р.

Як відомо, Яворський невдовзі був репресований, а на ВУАН чекала нова хвиля

реорганізацій – злиття історично-філологічного відділу із соціально-економічним в один. Відтепер кафедра Кримського була перетворена на кафедру східного письменства та культури з кабінетом арабо-іранської філології і з комісіями для вивчення Близького Сходу і Тюркологічною.

Єдиним спеціалістом Комісії став Т.І. Грунін. Майбутній видатний тюрколог після закінчення Московського інституту сходознавства приїхав до Києва у 1927 р. Під керівництвом свого шефа він пройшов серйозний науковий вишкіл і за його порадою взявся за вивчення половецьких документів.

Новостворена Тюркологічна комісія відрізнялася від інших академічних комісій тим, що не провадила засідань або семінарів, можливо, тому, що її співробітники, за винятком Груніна, мешкали поза межами Києва, але всі свої зусилля вони спрямовували на визначення тематики і на видавничу діяльність. Із метою створення авторських колективів запрошувалися вчені з інших комісій, міст і навіть регіонів: велася підготовка збірників “Студії з Криму”, “Студії з Азербайджану”. Т.І. Грунін готував до друку половецьку граматику, проблеми історії Криму вивчали кримські вчені Якуб Кемаль, А.І. Маркевич та ін.

На жаль, брутальне втручання партійно-адміністративного апарату у наукові справи дедалі ускладнювало видавничу справу. Комісії вдалося опублікувати лише дві книги – це монографія самого Кримського “Тюрки, їхні мови та літератури” і збірник “Студії з Криму”. На думку вченого, це відбулося лише тому, що політичний такт вимагав від влади виказати увагу до тюркських республік. Збірник “Студії з Криму” і в наші часи викликає інтерес дослідників. До участі в його написанні запрошені видатні українські вчені, такі як незаслужено забутий в наші часи історик К.В. Харлампович, а також О.П. Оглоблін, Л. Окіншевич, А. Маркевич, Якуб Кемаль, Осман Акчокракли. Найбільше місце у збірнику займають праці самого Кримського: “Сторінки з історії Криму”, “До історії теперішніх 25% татарської людності в Криму”, бібліографія “Література кримських татар”.

На наступні роки в рамках Тюркологічної комісії передбачалося розробляти

проблему “Україна та тюрки”; велася підготовка збірок нарисів письменства азербайджанського і туркменського. Особисто Кримський опрацював історію хозар, готував огляд письменства казанських татар, Т.І. Грунін укладав хрестоматію сучасної турецької мови. Однак з тих планів нічого реалізувати не вдалося. Нескінченні реорганізації в науці, кадрові перестановки, ідеологічні переслідування 30-х рр. не дали змоги тюркології розгорнутися в окремий науковий напрям.

Академічна Тюркологічна комісія була ліквідована разом з іншими у 1934 р. у зв'язку з переходом ВУАН на суцільну інституалізацію. Долю кафедри А.Ю. Кримського вирішила структурна комісія у грудні 1933 р., передавши її в Комісію літератури і мистецтва, підпорядковану безпосередньо Президії. Відтоді сходознавство в системі Академії припинило своє існування на довгі роки. Як відомо, у травні 1928 р. Кримського було усунуто з посади неодмінного секретаря Академії і позбавлено права займати адміністративні посади, він сам і Академія в цілому піддавалися нищівній критиці і цькуванню, особливо у зв'язку з політичними переслідуваннями у перебігу судового процесу СВУ.

Треба віддати належне Агатангелу Юхимовичу. Опальний академік, що опинився без роботи і перебував разом зі своїм народом на межі голодної смерті, він не втратив волі і не здався: систематично складав і надсилав до Академії свої робочі плани і звіти та провадив гігантську роботу – опрацював історію нової арабської літератури (вийшла друком у 1971 р.), книгу, присвячену Нізамі (видана у 1981 р. в Баку), писав історію албанів або кавказького Азербайджану, нарис башкирського письменства, фундаментальну історію хозар, дарма що жодний рядок не виходив за межі його письмового столу.

В останні передвоєнні роки життя нібито посміхнулося вченому. Його було запрошено в Інститут мовознавства і призначено керівником відділу української мови у Львівській філії Академії наук, влітку 1940 р. він був нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, йому присвоєно звання заслуженого діяча науки УРСР. Від Раднаркому до нього надійшла

пропозиція відновити в Академії східну комісію, й Агатангел Юхимович планував призначити на платну посаду секретаря Кезму. Ставилося навіть питання про створення сходознавчого інституту і про термінове видання частини із закінчених праць, зокрема «Історії хозар». На початку 1941 р. навіть було розіслано запрошення на організаційне засідання сходознавчої комісії, що мало відбутися 9 січня. А 15 січня широко відзначався 70-річний ювілей академіка, про розмах і урочистість якого досі живі легенди. Але... пройшло лише декілька місяців, і славетний вчений вже перебував за ґратами як український націоналіст, змушений був відповідати на брутальні і безглузді запитання слідчого, а незабаром – вивезений до кустанайської в'язниці, де і помер 25 січня 1942 року. Згідно з практикою тих часів ім'я вченого та його науковий доробок були піддані остракізму і протягом майже 20 років перебували під забороною.

Наш великий співвітчизник залишив нам у спадщину не тільки наукові твори, які давно вже одержали світове визнання, а й безцінну книжкову колекцію – той самий Кабінет арабо-іранської філології і тюркології, з якого і розпочиналося сходознавство в Україні і фонди якого вчений поповнював до останніх днів життя. Колись творець і власник унікального зібрання висловлював надію, що згодом воно перейде до Академії і стане надійним підґрунтям для наукової праці майбутніх поколінь орієталістів. За минуле більш як півстоліття йому неодноразово погрожувало і розпорошення у систематичному каталозі, і вивезення до Німеччини під час війни, і банальне розкрадання і т.ін. Але завдяки зусиллям відданих справі колег, учнів і спеціалістів молодшого покоління, таких як В.Ф. Іваницький, М.І. Сагарда, Т.І. Грунін, Л.Р. Рубінзон, Б.І. Зданевич, М.В. Геппенер, В.М. Бейліс і багато інших, колекцію було врятовано, вона існує і зберігається у фондах Національної бібліотеки України ім. Вернадського.

В середині століття відбулося повернення вченого: після реабілітації у 1958р., виявилось, що на батьківщині не були забуті ні він сам, ні його справа. На його честь відбувалися урочисті сесії, виходили статті та монографії, розпочалася підго-

товка багатотомного зібрання його вибраних літературних та деяких наукових творів. Нарешті, дедалі відчутнішою ставала відсутність у науці такої важливої ланки, як сходознавство.

Отже, згідно з постановою Президії АН УРСР у 1964 р. було створено відділ історії зарубіжних країн Сходу в академічному Інституті історії. Зрозуміло, що робота відділу повинна була бути підпорядкованою загальним настановам радянської історичної науки і зосереджуватись в першу чергу на вивченні національно-визвольного руху народів Азії та Африки, аграрного і національного питання, класових відносин, шляхів соціально-економічного розвитку і впливу на них світової соціалістичної системи, значення допомоги СРСР та участі в ній України. Наслідком опрацювання цих проблем мала стати колективна праця «Українська СРСР і зарубіжні країни Сходу»⁷. Планувалися також вивчення історичних зв'язків українського народу з народами Сходу і розробка наукової спадщини українського сходознавства. Для вирішення цієї проблеми слід було виявити та об'єднати наявні наукові сили, розпорошені по різних установах, провести декілька наукових нарад і конференцій, зрештою, підготувати двотомну збірку «Україна і Схід». Цілком зрозуміло, що в центрі уваги опинилася постать Кримського. З огляду на те що йшла підготовка до відзначення столітнього ювілею вченого, зокрема готувалося видання його вибраних праць, колектив істориків мав намір вивчати твори Кримського з іраністики, тюркології, арабістики й укласти до них коментар та бібліографію. До роботи були залучені вчені з Харкова, Ужгорода та ін., зокрема А.П. Ковалівський. Але колектив відділу, який не мав досвіду у розробці проблем орієнталістики, а у своєму складі досвідчених фахівців, авторитетного лідера, та ще й не користувався підтримкою у партійних колах, проіснував лише рік.

Мабуть, причиною занепаду в Україні такої важливої галузі науки була цілком залежність республіканської влади від союзного центру, зокрема в питаннях міжнародних відносин. Однак з часом становище республіки змінювалося. Наприкінці 1960-х років Україна була членом ООН і 45 інших міжнародних організацій, про-

тягом повоєнних років вона уклала або приєдналась до 100 міжнародних угод та конвенцій. Республіка вже не могла стояти осторонь соціально-економічних змін у країнах Азії та Африки, і жодна з галузей суспільних наук не могла розвиватись без використання духовного багатства народів Сходу, їхнього внеску до скарбниці світової культури.

Наступна спроба відновлення вітчизняного сходознавства в Академії наук припадає на 1970 р., коли у складі Інституту історії було засновано відділ досліджень із проблем історії країн зарубіжного Сходу. Центральним завданням у його діяльності було вивчення національно-визвольного руху, ролі ідей марксизму-ленінізму та досвіду СРСР і країн соціалістичної системи у здійсненні соціально-економічних перетворень. Підкреслювалося, що Україна діє не самостійно, а як учасник всесоюзних політичних або економічних акцій. Особливо стверджувалася доконечна потреба створення координаційного центру, організації спеціальних курсів східних мов, поповнення джерельної бази і можливого заснування в ЦНБ АН УРСР кабінету сходознавства⁸.

У 1978 р. відділ переведено до новоствореного академічного Інституту соціальних і економічних проблем зарубіжних країн, де його було об'єднано з відділом проблем країн, що розвиваються, який очолив І.Ф. Черніков. Деякий час тут продовжувалося опрацювання теми, започаткованої ще у стінах Інституту історії, – «Соціальний розвиток країн, що визволилися, і зміцнення їхнього співробітництва з країнами соціалізму», пізніше розроблялася тема «Основні напрями соціально-економічних перетворень у країнах, що розвиваються, в умовах їхньої боротьби з неоколоніалізмом», а незабаром було підготовлено збірник «Против колоніалізму» і низку монографій. Протягом 80-х років у відділі утворився колектив співробітників, які мали фахову освіту, володіли східними мовами. З'явилась і можливість тривалих відряджень до Москви і Ленінграда для роботи у центральних архівах і бібліотеках з оригінальними матеріалами.

Поступово у працях відділу почала переважати економічна тематика, яка потребує використання об'єктивного фактично-

го матеріалу. У цьому контексті звертають на себе увагу монографії Ю. Мацейка, Н. Ксьондзик, довідник «Страни Близне-го Востока» та ін.

Кінець 1980-х рр., що минув під горбачовськими гаслами перебудови та демократизації суспільства, пожвавив інтелектуальне життя країни: відкривалися архіви, публікувалися невідомі доти документи, ставилися під сумнів ідеологічні догми. 1989 р. було реабілітовано засуджених у справі СБУ, а сам процес офіційно визнано фальсифікацією, в академічних списках поновлені вчені, яких свого часу було позбавлено академічних звань із політичних мотивів. Зміни 1985–1990 рр. у житті республіки, яка поступово звільнялася від ідеологічного тиску, вплинули і на роботу відділу, в якому значно посилювався інтерес до різних аспектів стосунків України зі Сходом, зокрема до питання українсько-турецьких взаємин, до яких неодноразово зверталися співробітники відділу.

Ідеологічні зрушення потребували осмислення. У 1989–1990 рр. була проведена низка «круглих столів», міжнародних семінарів тощо, а у 1990 р. у плани інституту була введена тема «Українська РСР в історичних зв'язках з країнами Близького та Середнього Сходу». У наступному році у відділі було створено сектор країн Близького Сходу, а у планах з'явилася нова тема – «Національний фактор у соціальних протиріччях країн, що розвиваються», виконавці якої доводили, що на сучасному етапі класові протиріччя втрачають актуальність, а національні, навпаки, загострюються, що тягне за собою сепаратизм і прагнення переглянути державні кордони⁹.

Отже, українська орієнталістика, хоч і деформована, не оформлена в окремий науковий напрям, – продовжувала існувати в працях істориків, політологів, економістів і поступово зміцнювала свої позиції, незважаючи на те що джерельна база в Україні була майже відсутня і дуже мало фахівців володіли східними мовами, оскільки багато років східні мови у вищих навчальних закладах не вивчалися.

У 1974 р. Президія АН УРСР ухвалила постанову про активізацію досліджень у галузі орієнталістики, а в 1978 р., після того як в Інституті мовознавства, у відділі загального і слов'янського мовознавства,

розпочалося укладання етимологічного словника української мови, потреба у фахівцях стала нагальною. У відділі почали працювати спеціалісти – тюрколог О. Гаркавець, арабіст В. Рибалкін, китаїст В. Седнев. У 1979-му і 1986 рр. Бюро відділення мови, літератури та мистецтва АН УРСР знову розглядало питання розвитку орієнталістики і підготувало відповідні постанови, однак справа розвивалася повільно, і лише наприкінці 1980 р. вийшла друком монографія Гаркавця «Тюркские языки на Украине». Нарешті в 1990 р. було засновано відділ сходознавства¹⁰.

Важливою подією стало відновлення у 1987 р. академічної Археографічної комісії, котру очолив П.С. Сохань, а на чолі її Львівського відділення став Я.Р. Дашкевич, який запропонував видавати книжкову серію «Східні джерела до історії України». На той час через відсутність підтримки в науковому середовищі, авторитетного координаційного центру та фінансового забезпечення цей проект реалізований не був, але ним закладено було певну програму дій для майбутньої роботи Інституту української археографії, рішення про створення якого приймалося Академією вже в 1991 р.; в його складі був передбачений спеціальний сектор сходознавства.

У той час коли в Академії наук поступово будувалися підвалини для інституалізації сходознавчого напрямку, поза її стінами створювалися об'єктивні умови для його успішного розвитку: розпочиналося викладання арабської, перської, згодом японської і китайської мов у Київському і деяких інших університетах, а у 1990 р. започатковано кафедру теорії та практики перекладу зі східних мов. Значно пожвавилися контакти з країнами Сходу через громадські організації, міжнародні форуми, студентський та науковий обмін, різноманітні товариства¹¹. Зокрема під керівництвом В.В. Седнева успішно працювало українське відділення Всесвітньої асоціації китаєзнавства (ВАКИТ), а на цьому тлі все відчутнішим ставав брак спеціалістів.

Все свідчило про те, що в Україні є необхідність створення в системі Академії наук спеціального підрозділу, який об'єднав би наукові кадри орієнталістів, і що для того є всі необхідні умови. Браку-

вало лише лідера, і він найближчим часом з'явився. З того моменту починається нова глава в історії українського сходознавства, але це вже тема іншої статті.

¹ Збірник праць Комісії для вироблення законопроекту про заснування Української Академії наук у Києві. К., 1918, с. I–XV.

² Перевидана у 1996 р. Інститутом сходознавства ім. А.Ю. Кримського НАН України.

³ Восток, 1924, кн. 4, с. 187–188.

⁴ Документы, собранные еврейской историко-археологической Комиссией Всеукраинской Академии наук. Институт юдаики, Киев, 1999, Гешарим, Иерусалим, 5759, 298 с.

⁵ Докладніше про історію збірника див. у статті С. Кіржаєва та В. Ульяновського “Причинок до студій української орієнталістики 1920–1930-х років. Незнаний збірник “Україна і Схід” // Україна в минулому. Вип. 4. Київ – Львів, 1993, с. 77–89.

⁶ А.Е. Крымский – И.Ю. Крачковскому. 20.VIII 1929 // Неизвестные страницы отечественного востоковедения. М.: Вост. лит. РАН, 1997. Переписка академиков А.Е. Крымского и И.Ю. Крачковского 1920–1930 годов, с. 204.

⁷ Науковий архів Інституту історії України НАН України, оп. 1, спр. 47.

⁸ Там само, спр. 447.

⁹ Інститут архівознавства НБУВ, ф. 262, оп. 1, спр. 495, арк. 8.

¹⁰ Науковий архів Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України, оп. 1, спр. 1967.

¹¹ Особистий архів В.В. Седнева.